

ПОЗИЦІЯ США ЩОДО СТВОРЕННЯ ТА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ГУАМ

Радченко Іван,

здобувач вищої освіти третього рівня
історичного факультету
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
e-mail: radchenkovanya13@gmail.com

Науковий керівник: **Секо Ярослав,**

кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

Поразка СРСР у «холодній війні» започаткувала становлення постбіполярної системи міжнародних відносин, беззаперечне лідерство у якій належало США. Однак, аналізуючи досвід минулих глобальних конфліктів, західні геостратеги доклали максимум зусиль для того, аби дезінтеграція СРСР для його головної спадкоємиці – Росії не стала тим, чим Версаль став для Німеччини після поразки у Першій світовій війні. Унеможливлення реваншистських настроїв у пострадянській Росії було не єдиною причиною намаганням колективного Заходу максимально інтегрувати РФ у західні міжнародні структури, варто зазначити, що уже на початкових етапах дезінтеграції СРСР Захід, а особливо США докладали максимум зусиль для збереження єдності СРСР, варто хоча б згадати сумнозвісну промову Дж. Буша у Верховній Раді УРСР 1 серпня 1991 р., у якій він відверто закликав УРСР не проголошувати незалежність. Не менш важливе значення у такому стримуванні дезінтеграції СРСР належить побоювання Заходу, щодо ядерного спадку СРСР та можливості втрати Москвою контролю над «червоною кнопкою», відкритим залишалось питання і боргових зобов'язань СРСР.

Спроба державного перевороту в Москві (18–21 серпня 1991 р.) та проголошення незалежності України унеможливили збереження статус-кво та призвели до краху СРСР, що зумовило появу 15 нових незалежних держав замість однієї. У цьому контексті офіційний Вашингтон ніколи не приховував, що визнає за РФ статус абсолютного лідера на пострадянському просторі, а уся пострадянська політика США протягом перших років після розпаду СРСР була максимально проросійською.

Очевидно, що Кремль розглядав незалежність пострадянських республік як тимчасовий виклик для своїх геополітичних амбіцій і

відносини з ними ніколи не розглядались як питання зовнішньополітичного курсу, а були логічним продовженням внутрішнього. Саме тому, після зміни влади у Кремлі, Москва активізувала політичний, військовий, економічний та безпековий тиск на ключові колишні радянські республіки, зокрема – Україну. Важливість України для Росії після розпаду СРСР найточніше сформулював один із кращих геостратегів сучасності та теоретиків постбіполярної системи міжнародних відносин – Збігнев Бжезінський. У своїй праці «Велика шахівниця» він зазначає: «Втрата України є геополітично важливим моментом з причин суттєвого обмеження геостратегічного вибору Росії. Навіть без прибалтійських республік і Польщі, Росія, зберігши контроль над Україною, змогла б усе ж спробувати не втратити місце лідера в рішуче діючій євразійській імперії, всередині якої Москва змогла б підкорити своїй волі неслов'янські народи південного та південно-східного регіонів колишнього Радянського Союзу. Однак без України з її 52-мільйонним населенням будь-яка спроба Москви реанімувати радянську імперію сприяла, певно, тому що в гордій самоті Росія опинилась б заплутаною в затяжні конфлікти з неслов'янськими народами, які піднялися на захист своїх національних і релігійних інтересів, війна з Чечнею стала першим тому прикладом» [1, с. 92].

Для збереження України у сфері свого впливу Кремль реалізовував курс на: «унеможливлення суб'єктивізації України в міжнародних відносинах, шляхом її дискредитації в очах міжнародної спільноти, створення ситуації безальтернативності геополітичного вибору України, що призвело б до орієнтації виключно на Росію» [8, с. 92].

Ключовим інструментарієм забезпечення монопольного лідерства РФ на пострадянському просторі та збереження пострадянських республік у геополітичній залежності від Кремля стали інтеграційні проєкти, спрямовані на реінтеграцію СРСР, зокрема – Співдружність незалежних держав.

Саме у підходах до СНД проявились найбільш відмінні пріоритети найвпливовіших пострадянських республік – України і РФ. Зокрема, уряди Б. Єльцина розгорнув кампанію щодо трансформації СНД в наднаціональне утворення – оновлений СРСР. Кремлівське керівництво реалізовувало ідею, що пострадянські республіки підтримують трансформацію СНД в єдину державу, оскільки не будуть життєздатними у відриві від Росії. Натомість, офіційний Київ зайняв досить чітку позицію щодо Співдружності незалежних держав і розглядав її за словами Л. Кравчука як: «інструмент цивілізованого розлучення», відхиляючи усі заходи Москви щодо трансформації СНД в наднаціональне утворення [9, с. 157–158].

У зв'язку з цим Україна відмовилась від підписання статуту СНД, який формував політико-правову базу активної інтеграції на пострадянському

просторі під лідерством Кремля. Наступним етапом інституалізації СНД стало оформлення співробітництва у військовій сфері, зокрема 15 травня 1992 р. у Ташкенті Росія, Казахстан, Вірменія, Таджикистан і Узбекистан уклали договір про колективну безпеку. Саме цей договір став основою для формування російської альтернативи НАТО у 2002 р. – Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) [5, с. 346–347].

США, дотримуючись проросійської пострадянської політики, не проявляли ніякої протидії намаганням РФ трансформувати СНД в оновлений СРСР, акцентуючи увагу на дотриманні принципу добровільності. Спікер Держдепартаменту Ніколас Бьорнс у лютому 1996 р. зазначав, що якщо країни СНД обирають розвиток інтеграції на добровільній основі, то США не будуть мати заперечень проти цього. За його словами, США будуть проти будь-якого недобровільного варіанту об'єднання з погрозами силою [3, с. 81].

Протидія України намаганням РФ інституалізувати СНД синхронізувалась у часі з вирішенням не менш важливого завдання – реалізації курсу на ядерне роззброєння України. Успадкувавши третій ядерний потенціал у світі, Україна після здобуття незалежності зіткнулась із безпрецедентним тиском зі сторони США і РФ, які вимагали форсованого роззброєння і мінімальними компенсаціями.

У цьому складному геополітичному становищі зовнішньополітичний курс реалізовувався у форматі багатовекторної моделі, яка була закріплена у першій зовнішньополітичній доктрині незалежної України – «Про основні напрямки зовнішньої політики України», які Верховна Рада України ухвалила 2 липня 1993 р. Як зазначає С. Прийдун: «Основні напрями» визначили та закріпили багатовекторність зовнішньої політики України, оскільки не окреслювали стратегічні й навіть пріоритетні вектори» [7, с. 104].

Ядерне роззброєння України забезпечило інтеграцію України до міжнародних структур, а відтак і розпочався реальний процес суб'єктивізації нашої держави у міжнародних відносинах, який синхронізувався у часі зі змінами у відносинах Заходу і РФ. Починаючи з 1995 р. простежується початок конфронтації, зумовлений різними підходами та баченням щодо розбудови постбіполярної системи міжнародних відносин. Розширення НАТО, загострення ситуації на Балканах, фінансова допомога – це ті проблемні питання, які зумовили посилення реваншистських настроїв всередині Росії. Відповідні зміни простежуються і у офіційних документах, що визначали зовнішньополітичний курс єльцинської росії. Зокрема, у 1995 р. Б. Єльцин затвердив «Стратегічний курс Росії з державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав», який визначав територію СНД як зона: «життєво важливих інтересів» Росії. У 1996 р. очільник РФ назвав

СНД: «сферою законних російських інтересів», реалізації яких намагаються протидіяти деякі держави [3, с. 80–81].

Наступним етапом стала офіційна позиція Москви щодо необхідності розбудови багатопольярного світу, яка була закріплена в Концепції національної безпеки РФ 1997 р. Згідно з документом, національні інтереси Російської Федерації в міжнародній сфері вимагали проведення активного зовнішньополітичного курсу, спрямованого на зміцнення позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатопольярного світу, що формується», – сказано у документі [3, с. 81–82].

Ситуативний відхід США від проросійської зовнішньої політики сприяв активізації зовнішньополітичного курсу України, яка у період першої каденції другого Президента України Л. Кучми, успішно реалізовувала багатовекторну модель зовнішньополітичного курсу. Саме на цей період припадає досить успішна спроба України не лише лавірувати між Заходом і РФ, але й запропонувати конкурентну альтернативу російським інтеграційним проектам – ГУАМ.

Очевидно, що після розпаду СРСР не лише Україна намагалась дистанціювати від інтеграційних проектів Кремля, але й інші пострадянські республіки, які намагались не просто зберегти свій суверенітет, але й максимально унеможливити його послаблення чи втрату. В цьому контексті політичні еліти Азербайджану, Молдови та Грузії дотримувались таких самих позицій як і Україна, хоча Азербайджан і Грузія підписали Ташкентський договір у 1992 р., однак у 1999 р. вийшли з нього.

На важливості спільних інтересів України, Азербайджану, Грузії та Молдови акцентує увагу З. Бжезінський: ««... для перешкодження спробам Росії використовувати СНД як інструмент політичної інтеграції до середини 90-х років неофіційно сформувався неформально очолюваний Україною блок, що включає Узбекистан, Туркменистан, Азербайджан і іноді Казахстан, Грузію і Молдову...» [1, с. 139].

Окрім намагання дистанціюватись від РФ, важливим чинником у консолідації зовнішньополітичних курсів цих держав стала активізація інтеграційних процесів у Східній Європі, що сприяло посилення проєвропейських настроїв в Україні, Молдові та Грузії. Протягом 1995–1996 рр. дипломати цих держав тісно співпрацювали у рамках роботи ОБСЄ, Ради Європи та ООН, узгодження позицій під час політичних консультацій, спільне минуле та спільне бачення майбутнього актуалізували оформлення систематичного консультативного форуму. Спільною проблемою для цих держав також були неврегульовані збройні конфлікти, які часто використовувались Москвою як важелі впливу [6, с. 117].

Офіційною датою створення консультативного форуму ГУАМ є 10 жовтня 1997 р., коли під час зустрічі лідерів України, Грузії, Азербайджану і Молдови у рамках саміту Ради Європи у Страсбурзі було оголошено про такий новий формат співпраці. Спільна декларація чотирьох президентів декларувала тісну співпрацю «для зміцнення стабільності та безпеки в Європі на основі принципів суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів» [6, с. 117].

Очевидним є те, що успішна консолідація зовнішньополітичних зусиль впливових пострадянських республік, які намагались дистанціюватись від РФ і зблизитись із Заходом була можливою за підтримки США. Відомий американський політолог П. Гобл зазначає, що на ранніх етапах формування ГУАМ Вашингтон розглядав цей формат як унікальний коридор для будівництва трубопроводів з Каспію до Європи, а також як можливість «плюралізувати» пострадянський простір, зменшивши домінування Росії. За його словами, американські інтереси визначали процес створення організації настільки, що багато хто в Москві розглядав ГУАМ як американський інструмент, спрямований проти Росії. Не менш важливим є те, що перші зустрічі лідерів ГУАМ проходили у рамках велих форумів глобального Заходу, і навіть друкований орган ГУАМ видавався у Вашингтоні, що дозволило російській пропаганді критикувати об'єднання за його залежність від США [2, с. 88].

Уже у жовтні 1998 р. в рамках щорічних зборів МВФ і Світового банку у Вашингтоні відбулась зустріч національних делегацій ГУАМ. Під час цієї зустрічі визначено пріоритетні напрямки співпраці, зокрема перспектива транскавказького транспортного коридору та зміцнення економічного та політичного суверенітету держав-учасниць об'єднання.

Подальше поглиблення співпраці між Україною, Азербайджаном, Грузією та Молдовою відбувалось за потужної геополітичної підтримки США. Свідченням цього є й подальше розширення ГУАМ, зокрема на ювілейному Вашингтонському саміті Організації Північноатлантичного договору, що проходив 24 квітня 1999 р. до об'єднання приєднався Узбекистан. Варто зазначити, що Узбекистан також у 1992 р. підписав Ташкентський договір, а у 1999 р. не продовжив свою участь в ньому.

Ця зустріч також відзначилась ухваленням спільної заяви лідерів уже 5 держав ГУАМ, яка конкретизувала ключові принципи та пріоритетні напрямки співпраці:

- посилення співпраці у рамках міжнародних організацій і форумів;
- розвиток взаємодії у рамках програми НАТО «Партнерство заради миру»;
- міцнення режиму нерозповсюдження ЗМЗ;
- співпраця у сфері мирного врегулювання конфліктів і кризових ситуацій;

- протидія етнічній нетерпимості, екстремізму, сепаратизму та тероризму;
- поглиблення практичної взаємодії у торговельно-економічній сфері;
- співпраця у розвитку транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія [4].

Наступна зустріч лідерів держав ГУУАМ також відбулась в США, зокрема у листопаді 2000 р. у Нью-Йорку ухвалено меморандум, який регламентував порядок та формат багатосторонньої співпраці у рамках об'єднання. Зокрема, досягнуто домовленостей щодо проведення регулярних самітів очільників держав та керівників зовнішньополітичних відомств, а також необхідність створення Комітету національних координаторів, на який покладались функції робочого органу ГУУАМ [6, с. 118].

Ключовим етапом у процесі інституалізації ГУУАМ в суб'єктну міжнародну організацію став Ялтинський саміт, який проходив 7 червня 2001 р. Цей саміт відзначився підписанням Хартії ГУУАМ, яка конкретизувала завдання та пріоритетні напрямки діяльності організації. Упродовж наступних двох років саміти об'єднання знову відбувалися в Ялті, де основну увагу приділяли зміцненню торговельно-економічної співпраці. У липні 2002 року держави-учасниці підписали угоду про створення зони вільної торгівлі (ЗВТ). Протягом 2003–2004 років були укладені положення щодо діяльності Ради міністрів закордонних справ і прийнята декларація про заснування парламентської асамблеї ГУУАМ. У цей час також розглядалися пропозиції щодо можливого долучення до організації Польщі, Румунії та Болгарії [6, с. 118].

Адміністрація Білла Клінтона схвально поставилася до створення ГУАМ і активно його підтримувала, оскільки ключові напрями діяльності об'єднання – зокрема формування каспійського енергетичного коридору до Європи в обхід Росії, стримування відновлення російського впливу та утвердження геополітичного плюралізму в пострадянському просторі – повністю відповідали стратегії США щодо збереження глобального лідерства. Адміністрація Джорджа Буша-молодшого також виявляла глибоку зацікавленість у зміцненні ГУУАМ як регіонального об'єднання, розглядаючи його не лише як альтернативу російським інтеграційним ініціативам у пострадянському просторі, а й як перспективну платформу «м'якого» партнерства у сфері безпеки в Чорноморському регіоні. У 2001 році було започатковано формат зустрічей «ГУАМ–США», в межах яких уже на ранньому етапі – у 2001–2002 рр. – американські дипломати засвідчили повну підтримку трансформації ГУУАМ у впливову міжнародну організацію. У першій половині 2000-х років США надали організації понад 4 млн доларів технічної та консультативної допомоги, а

також сприяли отриманню нею статусу спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН у грудні 2003 року [6, с. 118].

Дипломатична та геополітична підтримка ГУУАМ була особливо відчутною під час виходу Узбекистану із об'єднання у 2002 р. Після публікації відповідного рішення державний департамент США зробив офіційну заяву про те, що навіть після виходу Узбекистану ГУАМ залишається життєздатною та перспективною організацією, також акцентувалась увага на тому, що участь Узбекистану у такому об'єднанні сприятиме зміцненню позицій Ташкента в Центральній Азії.

У грудні 2002 р. було укладено «Рамкову програму співробітництва ГУАМ–США», яка передбачала поглиблення взаємодії в галузях торгівлі, транспорту, прикордонного та митного контролю, а також у боротьбі з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю та незаконним обігом наркотиків. Документом передбачалося створення спільного інформаційного простору для обміну даними щодо терористичних загроз, заснування Віртуального центру ГУАМ, а також реалізація спільних проєктів у митній і прикордонній сферах.

Відповідно до положень Рамкової програми, Сполучені Штати активно підтримували розвиток транзитного потенціалу в межах ГУАМ. Зокрема, сприяли уніфікації митного й прикордонного законодавства, модернізації інфраструктури пунктів пропуску, впровадженню заходів для боротьби з тероризмом і контрабандою, а також розгортанню сучасних інформаційних систем. Виступаючи на саміті ГУАМ у 2003 р., заступник помічника Державного секретаря США з питань Європи та Євразії Стівен Пайфер підкреслив значення поглиблення регіонального співробітництва, особливо в реалізації спільних ініціатив у сферах економіки, енергетики, транспорту та безпеки [2, с. 114].

Однак, ключовою складовою відносин за лінією ГУАМ–США протягом 1997–2003 рр. була чітка та послідовна підтримка офіційного Вашингтона територіальної цілісності України, Грузії, Азербайджану і Молдови. Важливим аргументом на користь цієї тези є досить рішуча позиція США щодо підтримки Києва під час російсько-українського конфлікту навколо острова Коса Тузла у 2003 р.

Не менш актуальним чинником підтримки США ГУАМ був енергетичний, який тісно пов'язаний із геостратегічною метою Вашингтона – зменшити залежність Європи від енергоресурсів Росії та сприяти диверсифікації маршрутів постачання нафти й газу з Каспійського та Центральноазійського регіонів. США підтримували розвиток транзитних маршрутів, які б обходили Росію, зокрема: нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан, що транспортує нафту з Азербайджану до Туреччини та проєкти з транспортування газу до Європи через Грузію, Україну та Чорне море. Ці маршрути зміцнювали

енергетичну безпеку Європи та знижували вплив Кремля на постачання енергоносіїв.

Висновки. Таким чином, становлення постбіполярної системи міжнародних відносин відзначається намаганням США максимально інтегрувати пострадянську Росію у міжнародні структури з метою унеможливлення появи реваншистських настроїв. У своїй пострадянській зовнішній політиці Вашингтон неформально визнавав монопольне лідерство Москви на теренах колишнього СРСР, а відтак і погоджувався на реалізацію Росією геополітичних проєктів, спрямованих на реінтеграцію СРСР. Однак у другій половині 90-х рр. XX ст. відбувається перегляд підходів США до пострадянського простору, США намагаються плюралізувати пострадянський простір у сфері енергетики, а згодом і політики. Водночас саме на цей період припадає вирішення ключових геополітичних завдань України, яка за підтримки США пропонує альтернативний варіант регіонального лідерства на пострадянському просторі – ГУАМ.

Співпадіння зовнішньополітичних пріоритетів України, Грузії, Азербайджану та Молдови дозволило цим державам за підтримки США трансформувати свою співпрацю у повноцінну міжнародну організацію, яка стала серйозною альтернативою російських геополітичним проєктам. Намагання держав ГУАМ дистанціюватись від Кремля та активізувати співпрацю із Заходом відповідало геополітичним пріоритетам США, які таким чином намагались нейтралізувати курс РФ на становлення поліцентризму в міжнародних відносин. Саме геополітична підтримка США проєкту ГУАМ перетворила Україну на реального регіонального лідера, який консолідує зусилля пострадянських держав, які мають спільне минуле і спільне бачення свого майбутнього без Росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
2. Гвоздков С. Пострадянські держави в зовнішній політиці США за часів президентства Дж. У. Буша. Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 47. С. 112–116.
3. Гвоздков С. Ю. Еволюція позиції США щодо інтеграційних проєктів Росії на пострадянському просторі (1991–2014 рр.) [Текст]: дис... канд. істор. наук: 07.00.02; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 196 с.
4. Заява № 888_005 від 24.04.1999 Заява Президентів Азербайджанської Республіки, Грузії, Республіки Молдова, України і Республіки Узбекистан. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/205891__205956
5. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: «РІЦ УАННП», 1997.
6. Пашков В. О. Україна, ГУАМ і США: очікування, які не справдилися. *Політичне життя*. 2024. № 4. С. 116–125.
7. Прийдун С. В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015) [Текст]: дис... канд. істор. наук: 07.00.02; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019. 302 с.

8. Прийдун С. Особливості та проблеми становлення України як суб'єкта нової системи міжнародних відносин. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 87–95.
9. Прийдун С. Роль України в інституалізації Співдружності Незалежних Держав. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції «Історія України: сучасні виклики». (Тернопіль, 18 травня 2017 р.). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. С. 154–163.